УДК 79:94(477.7)

Кучеренко А.А., Херсонський державний педагогічний університет

Діяльність “Громад” Півдня України по розгортанню українського культурно-освітнього руху у другій половині XIX ст.

У статті характеризується робота “Громад” Одеси, Миколаєва, Єлисаветграда та інших міст Херсонської губернії по розгортанню боротьби проти російського самодержавства, а також діяльність ватажків українського визвольного руху. Автор визначає основні етапи громадівського руху та виділяє специфіку “Громад” Півдня України.

In the article the activity of “Communities” from Odesa, Mykolayiv, Yelisavetgrad and other cities of Kherson province in getting underway the struggle against Russian autocracy is characterized, the activity of the leaders of Ukrainian liberty movement is shown. The author singles out the main stages of public movement and distinguishes the specific features of the Southern Ukrainian “Communities”.

Кучеренко Алла Алимівна
(1969 р.н.). Закінчила у 1991 р. факультет української філології Херсонського педінституту. Старший викладач кафедри історії України, заступник декана історичного факультету Херсонського державного педагогічного університету. Тема наукового дослідження: “*Український культурно-освітній рух в Херсонській губернії 1861-1917 рр.*”.

Соціально-економічні умови пореформеної Росії обумовили розвиток опозиційних настроїв у середовищі українського селянства, пролетаріату і навіть частини дворянства та буржуазії. Логічним результатом такої ситуації стало формування суспільної течії в ліберально-демократичному русі, що заявила про себе з початку 1860-х рр. і втілилася у створенні "Громад". Ідеї діячів українського культурно-освітнього руху знайшли відображення на сторінках щомісячного журналу "Основа", який видавав у Петербурзі в 1861-1862 рр. В.Білозерський. "Основа" обстоювала необхідність початкової освіти для народу рідною мовою, підтримувала запровадження "недільних шкіл", виступала за розвиток національної літератури тощо [1]. Це видання стало свого роду "рупором" чисельних "Громад", що активно почали виникати у найбільших містах України. На перших порах "основний зміст своєї діяльності громадівці вбачали в поширенні знань серед народу, в розвитку української мови, літератури, вивченні історії та етнографії, а також в проведенні ряду інших культурницьких заходів" [2].

Однак наступ реакції, який розпочався у 1862 р., привів до ліквідації недільних шкіл, припинення діяльності журналу "Основа". Після поразки і придушення польського повстання 1863 р. була заборонена поміркована культурно-освітня діяльність громадівців. Дехто з членів "Громад" був заарештований і відправлений у заслання. Валуєвський циркуляр 1863 р. забороняв видавати українською мовою навчальну і популярну літературу, що, звичайно, певною мірою загальмувало розвиток української культури. Деякі "Громади" почали розпадатись. Тільки на кінець 60-х рр. XIX століття відновилася діяльність "старих Громад" і започатковуються нові. За своїм складом і поглядами, як і раніше, "Громади" кінця 1860-х – 1870-х рр. не були однорідними. Так, у найбільш впливовій на той час київській "Громаді" поступово формується ліве крило, яке представляли С.А.Подолинський, М.В.Ливенко, М.П.Старицький та інші. Вони займалися збиранням фольклору, етнографічного матеріалу тощо.

Одеська "Громада" була утворена в 1876 р. зусиллями педагогів Л.Смоленського, М.Климовича, М.Боровського і студента університету А.Крижанівського [3]. Цікаво, що самі керівники "Громади" не були українцями за походженням: так, М.Комаров був росіянином, а Л.Смоленський мав змішане, російсько-українсько-франко-німецьке етнічне коріння. У 1879 р. влада завдала "Громаді" важких втрат, заславши до Сибіру деяких найбільш активних діячів (Є.Борисова, М.Ковалевського, В.Мальованого, Я.Шульгіна) [4].

У 1884-1888 рр. Одеська "Громада" вже не була розгалуженою і багаточисельною організацією, а перетворилась на гурток, який зібрався навколо М.Ф.Комарова. Саме він наполягав, щоб громадівці перш за все розвивали українську науку, літературу, мистецтво, бо без цього не відбудеться національного відродження. Оцінка діяльності М.Ф.Комарова в Одесі 1888-1913 рр. дана в одній із робіт О.Рябініна-Скляревського, який підкреслив як його роль у розвитку Одеської "Громади", так і вплив на одеську інтелігенцію [5]. Одним із активних учасників Одеської "Громади" був і в майбутньому відомий громадський діяч та науковець Василь Олексійович Біднов [6].

Діяльність Одеської "Громади" 1870-х та 1880-х рр. суттєво відрізнялася. "Громада" 1870-х рр. близько стояла до народних мас, тоді як у 1880-х рр. цей зв'язок вона втратила. Справа в тому, що ще 1876 р. при створенні Одеської "Громади" було здійснено спробу об`єднання дій громадівців і революціонерів-народників. На квартирі члена гуртка одеських молодих громадівців В.Мальованого відбулося нелегальне зібрання, на якому були присутні від громадівців О.Андрієвський, Є.Борисов, С.Подолинський, а від народників – В.Дебагорій-Мокрієвич, Я.Стефанович, А.Желябов, С.Чубаров. На зібранні було досягнуто домовленості про спільні дії [7]. На думку автора одного із досліджень, співпраця молодих громадівців і народників в Одесі, де у 1870-х рр. існувало багато революційних гуртків, була найбільш плідною. "Одеська громада, яку очолювали вчителі Л.Смоленський та А.Андрієвський, була найбільш демократичною серед громадівських гуртків України" [8]. У 1881 р. до Одеси переїздять Олександр Олександрович та Софія Федорівна Русови, заслугою яких, на думку О.Рябініна-Скляревського, є видання "Каталога систематического чтения". Гуртки 1870-х рр. починались з самоосвіти, саме тому Софія та Олександр Русови впорядкували каталог російських і українських книжок, вибірку віршів Т.Шевченка для дітей, щоб поліпшити самоосвіту населення. Українські роботи друкувались легально, але

частина їх була заборонена цензурою. У 1884 р. О.Русов був притягнутий в Одесі до відповідальності за розповсюдження вилучених із обігу каталогів, переклад на українську мову "творів тенденційного характеру" та діяльність у Єлисаветградському народовольчому гуртку [9].

Громадівці Одеси брали участь у роботі народницьких гуртків. Активна діяльність народовольців привертала до себе, перш за все, більш радикально налаштовану молодь. Так, член Одеської "Громади" Татаров був учасником терористичного народницького гуртка С.Чубарова [10]. У 1894 р. до Одеської "Громади" належало близько 25 осіб, серед них – М.Боровський, А.Крижанівський, М.Климович, П.Климович, О.Андрієвський, Г.Андрієвський, К.Іващенко, І.Руденко, Г.Смирнов, О.Левицький, П.Злотчанський, А.Синявський, О.Погибка, Д.Сигаревич, Є.Чикаленко, І.Луценко, Ф.Шульга та інші [11]. Скарбничим, ідеологом, "душею і розумом" "Громади" був Л.А.Смоленський, який виявив себе вірним прихильником М.П.Драгоманова, пропагуючи ідею республіканськo-федеративного устрою та еволюційно-демократичного соціалізму.

На початку 1880-х рр. на Півдні умови для розвитку української культури були кращими, ніж в Києві. Степова Україна декілька років була "культурним П'ємонтом" для українського театру, який знаходився під впливом Старицького. Із виїздом Русових з Одеси в житті Одеської "Громади" стався перелом, в ній верх взяла культурницька течія. Доба революційного народництва минула [12].

Українську інтелігенцію, що формувалася і гуртувалася в "Громадах", вже не влаштовувала виключно культурно-освітня діяльність у жорстких умовах заборони на все українське. Радикальні члени "Громад", особливо молодь, прагнули до політичної діяльності. На початку 1880-х рр. в Єлисаветграді І.Тобілевичем, А.Михалевичем, М.Васильєвим, Є.Чикаленком, А.Грабенком, Є.Дяченком, С.Русовою, Ф.Василевським було засновано українофільський гурток. Його члени займалися перекладом на українську мову книжок, проводили різного роду зібрання (часто в будинку Тобілевича). У справі про діяльність гуртка говорилося: "Незважаючи на невинний характер цього гуртка (на перший погляд), він мав злочинний напрямок. Такий напрямок із достатньою вірогідністю виявився вже з тієї обставини, що матеріалом для перекладу вибиралися твори, які зображали тяжке економічне становище народу, його соціальне приниження. Як казали звинувачені Дудін та Дяченко, уяснити народу недоліки існуючого ладу і показати, що досягнути іншого можливо лише шляхом боротьби" [13].

Витоки Єлисаветградської Громади пов`язані з приїздом до міста лікаря за фахом Опанаса Івановича Михайлевича в 1878 р. Упродовж 1878-1883 рр. її учасниками були секретар міського поліцейського управління І.К.Тобілевич, учитель О.Ф.Волошин, а також М.В.Левитський, С.Ф.Русова, М.Л.Кропивницький та М.К.Садовський, земські статистики О.О.Русов і Ф.О.Василевський, студенти І.Т.Стиранкевич, І.Колодієв. Виходячи із такого складу Єлисаветградської "Громади" О.Рябінін-Скляревський виводить її витоки із Київської громади. Він зробив висновок, що спочатку склався гурток виключно культурницького напрямку (гурток самоосвіти Таркановського та Васильєва), який був народовольчим. Його члени вели агітацію серед робітничого класу і навіть організували навколо себе дві групки робітників [14]. У цей час діяльність гуртка розподілялася на два напрямки: літературний і театральний. Стосовно літературної творчості, то основним завданням гуртківців було перекладання творів із російської на українську мову, звернути увагу народу на його тяжкий стан.

Здійснені переклади іншомовних авторів читались на засіданнях у помешканнях О.Михайлевича та І.Тобілевича. Все це зацікавило широкі верстви населення, а особливо вчителів, привертаючи їх увагу до української мови та літератури. "Єлисаветградський гурток в 1880-83-х рр. йшов попереду всіх українських осередків на культурній ниві" [15]. Єлисаветградські громадівці певний час підтримували зв'язки з народовольським гуртком О.Тарковського та із Харківськими революціонерами-народниками, допомагали народникам коштами, сприяли у справі влаштування нелегальної бібліотеки, надавали допомогу особам, що переховувалися у Єлисаветграді тощо [16].

Саме в Єлисаветграді почався розквіт драматургічної діяльності І.Тобілевича та М.Кропивницького, акторської творчості Садовського і Саксаганського. Всі п'єси видатних драматургів читали та рецензували О.Михайлевич і О.Русов. Саме за допомогою Єлисаветградського гуртка український театр набув такого розвитку та по-

пулярності. На думку О.Дмитренко, виникнення театральних колективів – це своєрідна реакція українства на горезвісний Валуєвський циркуляр, який забороняв друковане українське слово [17]. Однак і постановка вистав була пов'язана із низкою перепон. Так, 16 жовтня 1881 р. вступив у дію секретний циркуляр, що суттєво обмежував театральну діяльність. Твір обов'язково мав входити до реєстру дозволених до виконання, у кожному випадку для постановки української п`єси потрібен був дозвіл генерал-губернатора, перед п`єсою українською мовою обов'язково повинен бути спектакль російськомовний. 1883 рік – переломний для гуртка. Саме з цього моменту починаються арешти. За активну політичну діяльність і надання притулку С.Русовій та О.Русову Іван Тобілевич був звільнений із державної служби, а з його діяльності проводилося слідство [18]. У донесенні від 22 лютого 1885 р. йде мова про те, що Микола Тобілевич (Садовський), брат Івана Тобілевича, за політичну неблагонадійність знаходиться під наглядом поліції. Одна із обставин взяття його під нагляд – влаштування "малоросійських п'єс в Єлесаветграді" [19]. Були заарештовані С.Ф.Русова, В.Г.Мальований, І.К.Тобілевич та члени гуртка "Народної волі". Культурницька діяльність у місті припинилась, а з виїздом О.Михайлевича, О.Русова і І.Тобілевича "осередок на деякий час вмирає" [20]. Єлисаветградський гурток 1879-1884-х рр. мало чим відрізнявся ідеологічно від "Молодої Громади" 1876-1879 рр.

Зародження "нового гуртка" в 1886 р. пов'язане з приїздом до Єлисаветграда Михайла Васильовича Левицького, який був тісно пов'язаний із О.Русовим та М.Ф.Косюрою, олександрійським бухгалтером. Діяльність гуртка у 1886-1893 рр. носила цілком культурницький характер, в ньому немає запалу революційного народництва 1870-х рр., а проявилися всі риси, притаманні гурткам 1880-х рр. [21].

Діяльність Херсонської Громади 1885-1889 рр. була спрямована на просвітницькі завдання, а також визначалася працею земських статистиків у період з 1881 по 1889 рік. В архіві Одеського генерал-губернатора (на відміну від спогадів Русова) є точні хронологічні межі Херсонського гуртка [22]. До складу гуртка входили О.Русов, С.Русова, І.Тобілевич, П.Боровський та інші [23]. Херсонський гурток був продовженням Єлисаветградського, бо більшість його членів переїхала з Єлисаветграда до Херсона (крім О.Михайлевича). Жандармські описи поділяли групу на дві складові: з українським відтінком та ті, що знаходились під впливом Русових [24]. Значну увагу члени гуртка приділяли театральній діяльності у місті. У 1886 р. в Херсоні було надруковано "Збірник драматичних творів" Івана Карпенка-Карого. Влітку 1888 р. гурток кількісно збільшився. Його члени видали три українські книги і надрукували в "Сборнике Херсонского земства" багато статистичного матеріалу. За політичну діяльність О.Русова усунуто з посади секретаря Херсонської управи і від робіт із статистичних досліджень [25]. У 1889 р. Русову було заборонено проживання в Дніпровському повіті Таврійської губернії [26].

У 1890-х рр. у місті Олександрії діяв український гурток та здійснювалися постановки п`єс українських авторів, функціонувала недільна українська школа. Натхненниками всіх цих справ були вчителі Анна Мальська та Микола Косюра. Невдовзі членів гуртка заарештовано і вони змушені були давати свідчення [27].

Південна Україна не видавалася самодержавству носієм будь-яких національних ідей, навпаки, багатонаціональний склад Півдня нехтувався, вважалося, що це цілком російська область, тому єдине занепокоєння викликало наростання соціальних рухів. Але саме тут склалися найбільш сприятливі умови для розвитку національної школи. Свідчення про небайдужість населення до питань національної освіти ми знаходимо у промовах прогресивних земців – учасників місцевих "Громад", які неодноразово піднімали проблему національних шкіл Херсонської губернії. Значення рідної мови як ключа до прилучення народу до надбань світової цивілізації було зрозуміло усім. Проте лише окремі громадські діячі звертали на це увагу. Значний крок до покращення ситуації було зроблено самими вчителями.

Ще з 1871 р. циркуляром міністра освіти графа Толстого заборонено використання у початковій школі будь-якої мови, крім російської. На думку О.М.Каковкіної, "гостра полеміка, яка розпочалася ще під час роботи археологічних з'їздів, спровокована антиукраїнськи налаштованими учасниками, зокрема М.В.Юзефовичем, мала великий суспільний резонанс". Звідси вона твердить, що діяльність організаторів Київського археологічного з'їзду (1874 р.), більшість з яких були членами "Громади", стала "...одним із приводів до заборони українського слова 1876 р." [28].

Найбільш вдало вловив і охарактеризував ситуацію в українському русі кінця XIX століття історик О.Гермайзе. Він писав, що "українська молодь 90-х рр. XIX ст., прийшовши до переконання, що вихід із "роздоріжжя" є тільки один – світлом знання та національної свідомості піднести культурний рівень народної маси. Разом з тим, стоячи на ґрунті не дуже виразного політичного радикалізму, ця молодь розпочинає боротьбу з мертвим, далеким від життя і консервативним українофільством. Навіть самий термін "українофіли" стає одіозним для молоді терміном, і ентузіасти українського національного відродження віднині перестають називати себе цим іменем, вживаючи тільки назви "українець".

Незважаючи на утиски з боку самодержавства, діячі українського культурно-освітнього руху використовували всі можливі методи боротьби. У 1891 р. головне управління у справах друку заборонило виконання на сцені приватних театрів драми М.Кропивницького "Доки сонце зійде – роса очі виїсть" [29]. Однак гастрольна діяльність українських труп не припинялася. Взимку 1893 р у Миколаєві поставлено п'єсу Івана Карпенка-Карого "Розумний і дурень", на яку було в місцевій газеті "Южанин" опубліковано схвальний відгук [30]. Діячі українського театру, зокрема М.Кропивницький, мав значний вплив на формування поглядів М.М.Аркаса. 12 лютого 1899 р. в Москві (14 березня 1900 р. – в Миколаєві) відбулася прем`єра опери М.Аркаса "Катерина" у постановці М.Кропивницького [31].

Наприкінці XIX століття передові представники українського культурно-освітнього руху активізували свої зусилля у видавничій справі. Не завжди ці зусилля увінчувалися успіхом. Як згадував А.Грабенко (Конощенко), протягом 1881-1884 рр. місцеві ентузіасти видавничої справи надіслали на розгляд цензурного комітету до Санкт-Петербурга з десяток рукописів як оригінальних, так і перекладних творів, але "всі вони так і загинули в цензурі. Тоді ж таки (1884 р.) невеличкий український гурток надумав скласти "альманах" й почав збирати для його матеріали" [32]. Пожвавились українське книгодрукування і поширення нової художньої та політичної літератури. Саме у причорноморських містах з'явилися літературні альманахи, які започаткували новий модерний напрямок в літературі.

Наприкінці XIX – на початку XX століття культурно-освітній рух народів на теренах Російської імперії позначився небувалою політизацією, що обумовило створення національних культурно-просвітницьких та політичних організацій. Не були виключенням і терени України. Особливо колоритно цей процес проявив себе на Півдні. Поруч з українцями від національного і соціального гноблення потерпали поляки, євреї та представники інших націй.

1861-1900 роки стали важливим етапом у розвитку українського культурно-освітнього руху. Це рух у зазначений період набув нових форм і методів, став більш широким і впливовим. Українська інтелігенція в "Громадах" напрацьовувала різноманітні форми поширення української національної ідеї серед широких верств селянства та українського пролетаріату. В цьому зв`язку не можемо погодитися з одним із дослідників, що стверджував: "...позбавлене національних поводирів, українське селянство покликане було самим своїм існуванням, традиційним, "вічним" способом життєдіяльності репрезентувати впродовж XIX – початку XX ст. етнічну ідентичність..." [33]. Цей рух готував міцне підґрунтя для різкого піднесення українських вимог у нових, революційних умовах.

Література

1. Корнійчук Л.Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х рр. XIX ст. – К., 1971. – С. 101-105.
2. Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 115.
3. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Ч. 2. – Львів, 1925. – С. 4.
4. Чмир С.Г. Одеська громада в українському національному русі (кінець XIX – початок XX ст.) // Південна Україна XX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. ЗДУ. – Вип. 1(4). – Запоріжжя, 1998. – С. 107.
5. Рябінін-Скляревський О.О. Комаров М.Ф. як культурний одеський діяч (1888-1913) // Україна. – 1929. – Кн. 38. – С. 40-49.
6. Саламаха І.В. Громадсько-політична та наукова діяльність В.О.Біднова (кінець XIX ст. – 1935 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1998. – С. 9.
7. Дебагорий-Мокриевич В. Воспоминания. – СПб., 1911. – С. 318.
8. Волощенко А.К. Вказ. праця. – С. 130.
9. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 5, оп. 1, спр. 1239, арк. 44.
10. Волощенко А.К. Вказ. праця. – С. 131.
11. Чикаленко Є. Вказ. праця. – С. 5.
12. Рябінін-Скляревський О.О. Одеська громада 1880 р. // За сто літ: Зб. ВУАН. – 1929. – Кн. 4. – С. 168-169.
13. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ), ф. 419, оп. 1, спр. 1193, арк. 22.
14. Рябінін-Скляревський О.О. З революційного українського руху 1870-1880 рр. Єлисаветградський гурток // Україна. – 1927. – № 4(23). – С. 113-115.
15. Там само. – С. 116.
16. Волощенко А.К. Вказ. праця. – С. 131-132.
17. Дмитренко О. Театральне життя Миколаєва в другій половині XIX ст. // Південна Україна: проблеми історичних досліджень: Збірник наукових праць. – Ч. II. – Миколаїв, 1998. – С. 43.
18. ЦДІАУ, ф. 419, оп.1, спр. 1215, арк. 1.

19. Там само, ф. 385, оп. 1, спр. 282, арк. 3.
20. Рябінін-Скляревський О.О. З революційного українського руху 1870-1880 рр. Єлисаветградський гурток. – С. 118.
21. Там само. – С. 122, 126.
22. Рябінін-Скляревський О. Херсонський гурток Русова, 1885-1889 (стаття) // Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського, Інститут рукописів. – Спр. 18048, арк. 1.
23. ДАОО, ф. Р-1142, оп. 3л, спр.7, арк. 40.
24. Рябінін-Скляревський О. Херсонський гурток Русова 1885-1889..., арк. 4, 9-15.
25. Там само, арк. 17.
26. ЦДІАУ, ф. 705, оп. 2, спр. 121, арк. 11.
27. ЦДІАУ, Ф. 419, оп. 1, спр. 1829, арк. 3.
28. Каковкіна О.М. Археологічні з'їзди другої половини XIX – початку XX ст. в Україні: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 13-14.
29. Державний архів Херсонської області, ф. 1, оп. 1, спр. 53, арк. 3.
30. Южанин. – 1893. – 12 січня.
31. Дмитренко О.О. Вказ. праця. – С. 43.
32. Конощенко А. Дніпрова Чайка (спогади) // Україна. – 1927. – № 5. – С. 121.
33. Присяжнюк Ю.П. До проблем ролі селянства у збереженні національної ідентичності українців (XIX – початок XX ст.) // Зб. наукових праць. Історичні науки. – Т. 8. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2000. – С. 27.

Надійшла до редколегії 02.09.2002 р.